

ВЛИЯНИЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ВЪРХУ СТРУКТУРНИТЕ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Надка Костадинова
Тракийски университет, Стара Загора

Резюме

В резултат на прилагането на Общата селскостопанска политика на ЕС в българското земеделие протичат процеси на реструктуриране в посока намаляване броя на земеделските стопанства и тяхното уедряване. Цел на настоящата разработка е да се проучи влиянието на институционалната среда върху структурните промени в българското земеделие. За постигане на целта се решават следните задачи: да се анализират структурните промени в земеделието; да се представи влиянието на институционалната среда, като се очертаят тенденциите в развитието на земеделските стопанства. За постигане на целта и решаване на задачите се използват методите: анализ и синтез, аксиоматичен, експертна оценка, структурно-функционален подход, статистически изчисления. Очакванията от изследването са, че независимо от условията на институционалната среда, намаляването на броя на предимно малките стопанства ще продължи, макар и с по-слаби темпове.

Ключови думи: аграрен сектор, вътрешно-отраслово реструктуриране, директни плащания.

Key words: agricultural sector, intra-sectoral restructuring, direct payments.

JEL: Q13, Q18, Q57.

Увод

Структурните промени могат да се обяснят с помощта на разнообразни модели според различните научни теории. Най-разпространените модели се основават на неокласическата макроикономическа теория. Те изследват факторната мобилност на ресурсите, като една от най-съществените условия за структурни промени. Друг тип модели изразяват отношения – както между отделните институции по повод на тези промени в икономическите сектори, така и между различните социални субекти – участници в промените. Структурното приспособяване на земеделските стопанства в България се свързва с ролята на ОСП на ЕС за тяхното бъдещо формиране и устойчиво развитие.

В резултат на прилагането на Общата селскостопанска политика на ЕС в българското земеделие протичат процеси на реструктуриране в посока намаляване броя на земеделските стопанства и тяхното уедряване. Създава се дуална аграрна структура - от една страна - малко на брой големи стопанства, специализирани в производството главно на зърнени и технически култури, и от друга – многобройна група от малки стопанства с производство предимно за собствена консумация, специализирани в животновъдството, овощарството и зеленчукопроизводството. Важен фактор за реструктурирането в земеделието е институционалната среда.

Цел на настоящата разработка е да се проучи влиянието на институционалната среда върху структурните промени в българското земеделие. За постигане на целта се решават следните задачи: да се анализират структурните про-

мени в земеделието; да се представи влиянието на институционалната среда, като се очертаят тенденциите в развитието на земеделските стопанства.

За постигане на целта и решаване на задачите се използват методите: анализ и синтез, аксиоматичен, експертна оценка, структурно-функционален подход, статистически изчисления.

Структурни промени в българското земеделие

Структурата в земеделието е резултат от измененията в икономическата, социалната, политическата и технологичната макро среда. Тези промени са неотменна част от съвременния живот и определят различни гледни точки при определяне измеренията на структурните промени. Традиционно те се идентифицират с промени в обема и вида на различните земеделски дейности. Върху структурните промени влиянието оказват размерът на стопанството (физически и икономически), реализацията на продукцията, финансовото състояние, собствеността, технологията, характеристиката на работната сила, институционалните договорености.

В икономическата литература относно концепцията за структурните промени съществува консенсус между авторите по отношение на факторите, причиняващи тези промени. Структурните промени имат комплексен характер. Не съществува обаче самостоятелна, изчерпателна теория, която да интегрира водещите фактори и взаимодействията между тях в цялостна система.

За българското земеделие периодът 2004–2014 г. се характеризира с динамични структурни промени в земеделските стопанства. Очертава се трайна тенденция към намаляване броя на земеделските стопанства почти 3 пъти - от 665,5 хил. бр. през 2004 г. на 254,1 хил. бр. за 2014 г. (МЗХ, Агростатистика), като процесът на редуциране на броя на земеделските стопанства протича по-интензивно след влизането на страната в ЕС и прилагането на ОСП.

Данните очертават трайна тенденция на нарастване на общия размер на ИЗП след влизането на страната в ЕС в резултат на активизиране търсенето на земя, акумулирането на по-ниско плодородни земи и наличието на стимули за разширяване на стопанствата с цел усвояване на повече субсидии, изплащани на 1-ца площ (европейски и национални).

В резултат на протичащите процеси на редуциране на стопанствата и нарастване на ИЗП се увеличава средният размер на стопанство от 4,4 ха през 2004 г. на 10,1 ха за 2011 г. и 15,5 ха през 2014 г. Налага се изводът, че протичащите структурни промени водят до уедряване на земеделските стопанства в страната, ускорявани главно под влияние на директните плащания.

За същия период 2004–2014 г., структурните промени са свързани с намаляване на броя на стопанствата при всички организационни форми с изключение на търговските дружества, като протичат с различна интензивност (МЗХ, Агростатистика):

- най-динамични са процесите в групата на стопанствата на физически лица в посока на редуциране на техния брой, дължащо се главно на преустановяване дейността на дребните и малки стопанства. За анализирания период намалението на броя на стопанствата е с 63%, но се регистрира увеличение на стопанисваната от тях земя с 39%;
- при кооперациите също се очертава тенденция към намаляване на броя. След присъединяване на България към ЕС, въвеждането на директните плащания повиши цената на земята и рентата. При по-ниско ефективното производство, част от кооперациите не можаха да отговорят на очакванията на собствениците на земи за повишаване на рентата. Причините за преустановяване дейността на някои кооперации са в резултат на изтегляне на земята от собствениците с цел продажба или предоставянето им на търговски дружества срещу по-висока рента. Броят на кооперациите от 1973 през 2004 г. се редуцират до 811 за 2014 г., което представлява намаление с 59%, свързано и с намаляване наполовина на стопанисваната от тях земя;

- значително увеличение на броя на търговските дружества - като през 2014 г. техният брой вече е 4323 или увеличението е близо 3 пъти, съпътствано и с увеличение на размера на ИЗП също три пъти;
- на фона на протичащите интензивни процеси в другите организационни форми в групата на стопанствата на ЕТ промяната е по-малка в посока към намаляване на техния брой и увеличение на стопанисваната от тях ИЗП.

Данните илюстрират, че двуполусният модел на организационно-стопанската структура в земеделието се изостря и се задълбочава разликата в размерите на земеделските стопанства по юридически статут.

Динамично се променя отношението на растениевъдна към животновъдна продукция (важен показател за интензификацията на земеделското производство) – от 45%:55% през 1989 г., на 51%:49% през 1999 г. и около 70%:30% през 2015 г.

В растениевъдството ни доминират екстензивните култури, като водеща е пшеницата, следвана от царевичата и ечемика. Почти отпада от производство захарното цвекло, ленът, конопът, соргото, памука и ръжта. От трайните насаждения значително са намалени площите на ябълките, черешите, кайсиите. Тенденциите при групата на бобовите растения са силно негативни – особено при фасула, граха, лещата. От износител България се превръща във вносител на почти всички зеленчуци. Непрекъснато намалява производството на картофи. Интересът към възстановяване на овощарството е недостатъчен. Забелязва се положителна тенденция при лозарството – фирми, производителки на вина, започнаха да създават нови лозови насаждения от определени сортове, за да си осигурят качествена суровина.

В животновъдството ни най-силно развитите сектори са свиневъдство и птицевъдство.

Тази характерна черта на националната земеделска структура – дуалистичността – доминира и в животновъдството.

Средният брой животни, отглеждани в стопанствата през 2004 г. показва, че за всички групи животни е характерно дребното производство, като средният брой говеда в стопанство е 3 бр., овце – 7 бр., свине – 5 бр. и т.н. За 2015 г. е отчетено увеличение на средния брой животни, отглеждани в стопанство при всички групи. Данните показват, че през 2015 г. средният брой говеда в стопанствата е нараснал на 13 бр., овцете – на 35 бр., свине – 41 бр. и птиците – на 173 бр. (табл. 1).

Табл. 1. Среден брой отглеждани животни в стопанство

Групи животни	2004	2014	2015	Изменение 2014/2015, %
Говеда	3	10,3	13	126,4
Овце	7	28,5	35,3	123,8
Кози	3	9,3	11,2	120,3
Свине	5	24,8	41,4	166,9
Птици	44	150	173	115,3
Птици	44	150	173	115,3

Източник: МЗХ, „Агростатистика“.

Отделните подотрасли на животновъдството имат икономически и организационни различия в резултат на биологичните особености на животните, развитието и различната приложимост на научно-техническите постижения.

В млечното животновъдство преобладават малките, самозадоволяващи се стопанства. Повечето от стопанствата се определят като малки и това се отнася за 98% от фермите за крави и биволи, 97% от овцефермите и 99% от фермите с кози. По отношение на фермерската структура, позитивен сигнал е постепенното повишение на по-големите ферми за сметка на малките, самоиздържащи се домакинства, като например, увеличаването на кравефермите, отглеждащи повече от 20 крави и такова уедряване се наблюдава и при другите скотовъдни подотрасли, което обаче не възпрепятства продължаващото намаление на поголовието.

Основните фактори за това продължаващо свиване в млечното животновъдство се крият в икономическите трудности на стопаните да реализират своята продукция. Непривлекателните условия на труд, наред със западането на българските села и застаряване на населението там са другата основна причина за съкращаване на стадата от ЕРД и ДРД.

Данните в табл. 2 илюстрират, че за периода от 2004 до 2015 г. броят на животните и при ЕРД и при ДРД е намалял, като най-осезаемо е съкращаването на броят на ДРД, където спадът е близо 800 хил. бр.

Табл. 2. Брой на животните от ЕРД и ДРД, хил.бр.

Вид животни	2004	2007	2010	2014	2015
Говеда	671,6	602,1	544,5	552,8	550,2
в т.ч. крави за мляко	368,7	335,9	308,2	295,3	276,2
Овце и кози	2410,6	2021,9	1724,3	1628	1608,8
в т.ч. овце и кози-майки	1929,7	1639,4	1371,0	1336,7	1244,4

Източник: МЗХ, „Агростатистика, Eurostat.

Това се дължи преобладаващо в спада в броя на козите, които в началото на това хилядолетие достигат почти 1 млн. глави, а към 2015 г., техният брой е редуциран до под 300 хил. броя. С по-бавни темпове е намалението в говедовъдството, където намалението е с около 20% за споменатия период.

Основното намаление на поголовието от ЕРД се дължи на намаляване на отглежданите животни в малките стопанства с до 5 крави. В тези стопанства или намалява техният брой или напълно прекратяват дейността си.

От 2007 г. насам, България от нетен износител се превърна в нетен вносител на мляко и млечна суровина, като млякото, което се закупува от мандрите през последните 3–4 години намалява. Причините за това се състоят от една страна в структурата на производство – значителен процент малки, самозадоволяващи се стопанства, неприспособени още към съвременните пазарни изисквания и от друга – влошаващата се конкурентоспособност на млечния сектор в европейските граници.

Първостепенното, което се изисква от стопанствата, най-вече в говедовъдството е тяхната модернизация, за да отговорят на изискванията за производство и за добиване на безопасно и качествено мляко. Инвестиционният и безвъзмезден финансов ресурс е от изключителна важност, за да се повиши конкурентоспособността в отрасъла и за да могат производителите да се подготвят за отпадането на квотите след 2016 г.

След 2000 г. свиневъдството бележи един постоянен спад в броя животни, който не е преодолян и след влизането ни в ЕС.

Ако се вземе за база средногодишния брой свине за периода 2000–2006 г., то за периода 2007–2014 г. средногодишният им брой представлява 66,4% от базата, в т.ч. на свинете - майки – 60,4%, като намалението в броя продължава и през 2016 г. (табл. 3).

Табл. 3. Брой свине, хил. броя

	2000-2006 г. (средно)	2007-2014 г. (средно)	2007-2014/2000-2006	2016
Свине - общо	1031,0	684,5	66,4%	620,0
в т.ч. свине-майки	92,0	55,5	60,4%	60,0

Източник: Статистически годишник и собствени изчисления.

* Данни към 01.11.

Преструктурирането в свиневъдството все още не е завършило и търпи промени и колебания през последните няколко години. Наблюдава се слаба тенденция за последните години на стабилизиране броя на свинете, като паралелно

производството се концентрира в по-малко на брой и по-големи стопанства. На пазара остават големите промишлени ферми, които са конкурентноспособни и рентабилни.

Най-интензивният сектор на животновъдството е птицевъдството. След 2007 г. за неговото развитие значение има не само вътрешния пазар, а до голяма степен фактори, свързани с изискванията на общия европейски пазар за прилагане на нови технологии, за цени и качество, за безопасност на храните, за хуманно отношение към животните, за опазване на околната среда.

От 2000 до 2006 г. броят на птиците постепенно и сигурно се увеличава, за да достигне през 2006 г. 20 156 хил. броя и след това отново започва да намалява, като през 2011 г. достига до 14 656 хил. броя. Тази тенденция на намаление се преодолява през 2012 г., когато общият брой на птиците се увеличава спрямо предходната година, макар и само с 4,1% и достига до 15 260 хил., за да спадне през 2013 г. до 13 213 хил. или с 13,4%. През 2015 г. общият брой на птиците е 15,6 млн. броя, което е с 6,8% повече от 2014 г. Броят на кокошките носачки и ярките е 6 980 хил., като от тях 4,8 млн. са стоковите носачки, 1,1 млн. броя са разплодни носачки и толкова броя са подрастващите носачки (МЗХ, Агостатистика).

През последните няколко години в птицевъдството тече процес на реконструкция и модернизация на фермите, както и установяване на системи, които гарантират хуманно отношение при отглеждане на птиците, в съответствие с изисквания на ЕС. Това обуславя до голяма степен и промените в производствената и продуктова структура в сектора.

Институционална среда на българското земеделие

Върху структурните промени в българското земеделие съществено влияние оказват няколко сегмента от институционалната среда – нормативната, данъчната, информационната среда.

Нормативната среда включва нормативните актове в областта на земеделието – закони, правилници, наредби. По експертни оценки тя е хармонизирана с европейското законодателство и изисквания за производство на достатъчно по количество, с добро качество и безопасна за консуматора аграрна продукция. Но голямата част от българските предприемачи в аграрното производство нямат необходимия финансов ресурс и познания за да изпълнят нормативните изисквания. В търсене на икономическа изгода предприемачът, в това число и аграрният, прилага стратегии, които са ориентирани към дългосрочно присъствие на пазара, запазване на

вече завоювани позиции на разнообразните пазари, както и тяхното разширяване [9].

Данъчната среда влияе чрез данъчното законодателство и тежестта на данъчното бреме. Данъчните облекчения в областта на аграрното производство са значителни. Съгласно Закона за корпоративното подоходно облагане (ЗКПО) корпоративният данък се преотстъпва в размер до 60% на регистрираните земеделски стопани, за данъчната им печалба от дейност по производство на непреработена растителна и животинска продукция. Преотстъпването е валидно, ако преотстъпените средства се инвестират в аграрното производство при определени условия. Съгласно Закона за данъците върху доходите на физическите лица (ЗДДФЛ) облагаемият доход на физическите лица, регистрирани като земеделски стопани се определя, като придобитият доход се намалява с разходи за дейността, както следва:

- с 60% нормативно признати разходи за доходи от производство на непреработени продукти от селско стопанство, с изключение на доходите от производство на декоративна растителност;
- с 40% нормативно признати разходи за доходи от производство на преработени продукти от селско стопанство и от продажба на декоративна растителност, също с 40% са нормативно признатите разходи за доходи от горско стопанство (включително от събиране на диворастващи билки, гъби и плодове), от ловно стопанство и от рибно стопанство.

По реда на ЗДДС освободени сделки от данък добавена стойност са: прехвърлянето на собственост върху земя; отдаване под наем на земя; прехвърлянето на хлебно или фуражно зърно, предоставено като заплащане в натура на рента или на част от нея.

Административната среда се формира от органите за регламентацията на производството – правителство и местни органи на държавна власт. От тази среда най-голямо въздействие върху аграрното производство оказва държавната администрация. Със своите действия или бездействия тя създава условия за ограничаване на свободната конкуренция и пазарното формиране на цените при реализация на аграрната продукция. В България функционират многобройни държавни и неправителствени институции за подкрепа на земеделието и развитието на селските райони. Те обаче са все още твърде зависими от централното управление, не действат достатъчно близко до хората, не са дислоцирани в регионите, където има нужда от тях [8].

Информационната среда включва количеството и качеството на разполагаемата информа-

ция и развитието на информационния обем. Състоянието и развитието на аграрното производство показват, че достъпът на производителите до информация за състоянието и тенденциите на външните пазари, европейските стандарти за качество, инициативите за стимулиране на екологично чисто производство, е значително подобрен. През новия програмен период за ОСП 2014–2020 всяка държава, член на ЕС, има задължението да създаде и използва своя собствена информационна система за управление, изпълнение и наблюдение на одобрените Оперативни програми. В тази връзка в България е разработена Информационна система за управление и наблюдение на средствата от ЕС-ИСУН 2020. Чрез нея кандидатите за европейс-

ки средства могат да се обучават онлайн, да създават и подават проектите си.

Новият програмен период за ОСП стартира със съществени промени в механизмите и схемите за подпомагане, насочени предимно към преразпределение на средствата в полза на малките земеделски стопанства и разширяване обхвата на зелените политики. Тази променена институционална среда е предизвикателство както за бенефициентите на ОСП, така и за администрацията на МЗХ и ДФЗ.

В табл. 4 са дадени изчисленията за размера на преразпределителните (ПРП), зелените (СЗП) и базовото плащане по СЕПП при два варианта на референтна площ за 2013 г. – в размер на 35,4 млн. дка и при евентуално нарастване на площта до 38 млн. дка.

Табл. 4. ОСП 2015–2020: Схеми за директните плащания

Задължителни схеми	Индикатори
1. Схема за единно плащане на площ (СЕПП) или Схема за общо плащане, с фиксирани права	40% от пакета за директни плащания (ДП) <i>България ще прилага СЕПП</i>
2. Зелено плащане. Прилага се за всички одобрени по СЕПП площи	30% от пакета за ДП. Стопанства с размер над 150 дка заделят 5% от обработваемата земя за екологично насочени площи
3. Млади земеделски стопани до 40г. възраст за срок от 5 години от създаването на стопанството	До 2% от пакета за ДП
4. Намаление с 5% на сумите над 150 х.евро	При преразпределение над 5% от ДП, това изискване може за отпадне <i>България я ще прилага намаление на сумите над 150 х.евро</i>
По избор от държавата членка	
4. Национална помощ	75-50% с намаляваща стъпка 5% от специфичните секторни пакети за 2013 г. <i>България ще прилага всички секторни пакети от 2013 г.</i>
5. Доплащания за одобрените по СЕПП площи в райони с природни ограничения	5% от ДП <i>България не предвижда доплащания</i>
Нови схеми	
6. Схема за преразпределително плащане (ПРП)	До 10% от бюджета за съответната година. Максимум 300 дка или средния размер на стопанствата <i>България ще прилага ПРП с индикативна сума 1.61 евро/дка. Общият бюджет е 53 634 441 евро.</i>
7. Подпомагане обвързано с производството	13% от ДП или 15%, ако се заплаща за протеинови култури. Отпуска се при определена площ, добиви и брой животни.
8. ДП за дребни земеделски стопани	До 10% от ДП. 500-1250 € на стопанство
9. Възможност за прехвърляне на средства между ДП и ПРСР	15% от ДП в ПРСР и 25% от ПРСР в ДП <i>България няма да прилага прехвърляне на средства</i>
10. Плащанията се ограничават само до активните фермери	в над 50% от площите да се извършват минимални земеделски дейности
11. Разликата между сегашното ниво на ДП и 90% от средното за ЕС да се намали с повече от една трета	<i>България получава плащания, доближаващи се до 90% от средните за ЕС</i>

Източник: По данни от ПРСР 2014-2020.

Сумата за преразпределителни плащания е в размер на 55 889 146 млн. евро и съставлява 7% от 790,909 млн. евро финансов пакет за 2015 г. (по регламент за тези плащания може да се използват до 10% от тавана на субсидиите).

Съществените промени в схемите за директни плащания в ОСП 2014-2020 ще повлияят върху реструктурирането на българското земеделие в следните направления: преразпределение на доходите от по-едрите към по-дребните

земеделски стопанства; нарастване на разходите поради въвеждане диверсификация на производствената структура; пропуснати ползи от ограничаванията за интензивно ползване на екологичните и затревени площи.

Заклучение

Въз основа на ретроспективния анализ на структурните промени в българското земеделие и влиянието на институционалната среда върху тях може да се обобщят няколко извода:

- растениевъдството има водещ дял спрямо животновъдството в структурата на земеделското ни производство;
- формира се двуполюсна аграрна структура – от една страна малко на брой едри стопанства, специализирани в производство на зърнени и индустриални култури, и от друга – многобройна група малки стопанства с производство основно за собствена консумация;
- очертава се трайна тенденция към намаляване броя на земеделските стопанства и тяхното окрупняване;
- институционалната среда чрез своите сегменти – данъчна, административна, информационна среда – оказва пряко въздействие върху структурните промени в българското земеделие;
- промените в ОСП 2014-2020 ще повлияят за увеличение на доходите в малките земеделски стопанства в резултат на въведените преразпределителни плащания.

Преструктурирането в българското земеделие още не е завършило. Положителна тенденция е повишаване равнището на специализация на земеделските стопанства, като те инвестират в нови технологии, подобрения в развъдно-подобрителната работа и генофонда.

Литература

1. Аграрен доклад (2010-2016)
2. Статистически годишник (2000-2016)
3. Котева, Н. и кол. *Изследване и оценка на вътрешно-отрасловото преструктуриране на земеделието*. Институт за аграрна икономика. Селскостопанска академия. София. 2015.
4. Котева, Н. и кол. *Тенденции в преструктурирането на земеделските стопанства*. Институт за аграрна икономика. Селскостопанска академия. София. 2015.
5. Кънева К. и кол. *Възможности за развитие на земеделските стопанства в условията на ОСП 2014-2020*. Институт за аграрна икономика. Селскостопанска академия. София. 2016.
6. Миткова, Д., Иванов, Б. *Животновъдството в условията на приложението на ОСП*. Институт за аграрна икономика. Селскостопанска академия. София. 2013.
7. Николов, Д. и кол. *Влияние на ОСП върху структурното адаптиране на земеделските стопанства*. Икономика и управление на селското стопанство. бр. 2. 2010.
8. Турлакова, Т. *Предпоставки и условия за развитие на предприемачеството в селските райони на България*. Сб. доклади „Агробизнесът и селските райони – настояще и бъдещо развитие“. Икономически университет. Варна. 2015. с. 227.
9. Турлакова, Т., Г.Славова, 2012, *Предприемачески и управленски стратегии за устойчиво развитие*, бр.6, С., стр.29
10. *Закон за корпоративно подходящо облагане*.
11. *Закон за данъците върху доходите на физическите лица*.
12. *Закон за данък добавена стойност*.
13. Chavas, J. *Structural change in agricultural production: Economics, technology and policy*. In Gardner, B., Rausser, G. (eds.) *Handbook of agricultural economics*: 2001. Elsevier. 263-285.
14. Herck, K., Noev, N., J. Swinnen, *Institutions, exchange and firm growth: evidence from Bulgarian agriculture*. *ER of Agricultural Economics*. 2011. pp 1-22.

IMPACT OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT ON THE STRUCTURAL CHANGES IN BULGARIAN AGRICULTURE

Nadka Kostadinova
Trakia University, Stara Zagora, Bulgaria

Abstract

As a result of the application of the Common agricultural policy of the EU Bulgarian agriculture underwent restructuring processes in the direction of reducing the number of agricultural holdings and their consolidation. The goal of this paper is to study the impact of the institutional environment on the structural changes in the Bulgarian agriculture. To achieve this objective following tasks have to be solved: to analyze the structural changes in the agricultural sector; to evaluate the impact of the institutional environment, by outlining the trends in the development of agricultural holdings. To achieve the goal and solve the tasks using we use these methods: analysis and synthesis, axiomatic approach, expert evaluation, structural-functional approach, and statistical calculations. The expectations from the study are that regardless of the context of the institutional environment, the reduction in the number of relatively smaller farms will continue, though with a slower pace.